

DEN RYSKA ATEISMENS BÅDA ANSIKTEN

Av professor ALF NYMAN, Lund

RENT begreppsmässigt sett kan det tyckas, som om rysk nihilism och kommunism icke ägde mycket gemensamt. Om man likväl påstode, att ateismen vore minsta gemensamma nämnaren för dem båda, så jonglerade man därmed med ett matematiskt uttryck för en verklig likhetspunkt mellan dessa sociala trosbekännelser.

Men därmed vore de ingalunda gjorda liknämninga med de åskådningar, som hos oss västeuropéer betecknas med samma namn. Det torde förhålla sig så, att varje i rysk jord omplanterad västerländsk teori får sin säregna, av traditionen och folklynnets betingade utformning. Den blir »väst-östlig» och väl åtskild från sin tidigare europeiska stamform. Så visar sig vara förhållandet med både nihilismen och kommunismen. Det träffar in också på ateismen. Även denna får i Peter den stores och Katarina den andras gåtfulla land ett egenartat slaviskt förtecken, som skiljer den från både fransk och tysk ateism.

Hos en så fin kännare av de andliga och revolutionära strömningarna i 1800-talets och 1900-talets Ryssland som Nicolai Berdjajev kan man hämta bekräftelser för dylika påståenden. I hans analyser av slaviskt sjäsliv blir också släktskapen mellan annars så skilda strävanden som nihilismens och bolsjevismens belyst och utredd. — Här nedan endast en handfull synpunkter och reflexioner, lånade från dessa hans utredningar! Med indragande av aktuellt stoff spinna de trådarna vidare från Dimitri Meresjkovskijs betydelsefulla, även till svenska översatta arbete om Tolstoj och Dostojevskij, den ryska folksjälens båda djuplodare, och förhjälpa oss att bättre förstå den ryska kulturkatastrofen i vår egen tid.

*

Om Pisarev, den ryska nihilismens främste representant från 1860-talet, meddelar Berdjajev i sitt givande kulturpolemiska arbete »Wahrheit und Lüge des Kommunismus» (Luzern 1934), huru som denne bildstormare icke blott önskade grusa tronen och altaret utan därjämte förde en förintande kamp mot konsten och estetiken; han förhöll sig avvisande även till en sådan diktare som Alexander Pusckin. Konsten, idkad såsom l'art pour l'art, var för denne äktryske nihilist en överflödig, otillätlig lyx. För att överhuvud kunna tålas, måste den träda i samhällsnyttans tjänst. Osmyckad realism blir därmed lösensordet; och härmed föregriper denna tidstypiska nihilism den nutida leninska bolsjevismen.

Den gör det ej mindre i fråga om ateismen. Berdjajev anmärker därför: »I sextiotalets nihilism äro redan alla grundmotiv förhanden, som ha blivit ledande och segerrika inom den bolsjeviska revolutionen: fientligheten mot religion och mystik, mot metafysik och ren konst, vilka leda bort de mänskliga energierna från samarbetet på den sociala uppbyggnaden; varje absolut morals ersättande med en social utilitarism; ett naturvetenskapens och de politiskt-ekonomiska disciplinernas fullkomliga herravälde; människovärdets förnekande hos alla dem, som icke i likhet med arbetarna och bönderna äro bundna vid arbetet; undertryckandet av det personliga inre livet i kraft av samhällsordningens krav.» Men: vad som i nihilismen var tillstädes som vind, har i bolsjevismen blåst upp till rykande storm.

Till denna sålunda tecknade, med bolsjevismen befryndade ryska nihilism kunde, anmärker Nicolai Berdjajev vidare, blott de själar föras, vilka fostrats på den ryska ortodoxiens grund men förlorat tron. Ateismen, förefaller han här mena, erhåller sin säregna kolorit, säregna lynnesvärld, alltefter beskaffenheten av den gudstro, från vilken den avfaller. Den bestämmes av denna icke blott negativt, i kontrastfärgens riktning, utan också positivt, efter den övergivna religiositetens egen grundfärg. Och då förtjänar det att minnas, att den äldre ortodoxi, från vilken dessa ryska nihilister sprängde sig ut, var en alltigenom eskatologisk form av kristendom; en kristendom, biten av tvivel på kulturens värde och starkt anfäktad av anblicken av det sociala lidandet i världen. Detta har också färgat av sig på den slaviska nihilismen därhän, att Berdjajev anser sig kunna förklara: »Nihilismen är ett uppror gentemot denna jordens goda, är en oförsönlig asketism, en självförnekelse och självuppgivelse —

visserligen icke i Guds utan i den framtida människolyckans namn.» Därför är det heller icke de vetenskapliga eller överhuvud de teoretiska intressena, som enligt den citerade tänkaren står i den »ryska otrons» mittpunkt, utan de sedliga och sociala.

En betydelsefull länk i denna äldre tankekedja utgör vidare Bakunin. Hos honom hopgår anarkismens allmänna politiska patos med en »atheismus militans», en kämpande och öppet angripande gudsförnekelse, och sekulariseras slutgiltigt den ryska messianismens idé. Bakunin bäres sålunda av den övertygelsen, att den rysk-slaviska folkvärlden vore kallad att tända den världsbrand, vari den gamla, skuldbelastade kulturen skulle uppgå i rök och flammor. Därav hans förkunnelse, att förstörelseglädjen innebure en »skapande lidelse». I denna våldsamt sekulariserade form är det, som enligt Berdjaev den ryska messianismen sedan gått i arv till den nutida ryska kommunismen: under Sovjetstjärnan skall numera det bål spraka, som med sina lågor skall skingra det borgerliga mörkret i Västeuropa! Därför kan den djupaste innebörden av den ryska ateismens strävanden, menar författaren, endast uttryckas medelst denna handgripliga paradox: stå upp och förneken Gud, på det att Guds rike måtte förverkligas här på jorden. Men detta gudsrrike, som man på ateismens väg vill grundlägga, innebär människans frälsning, ej från »synden», utan från lidandet. Ty kapitalismens och borgerlighetens samfund var ett det lidande armodets samfund.

*

Trots dessa utredningar om vissa allmänna släktdrag mellan rysk nihilism och kommunism, vill den ryske tänkaren icke desto mindre markera en bestämd skillnad mellan den traditionella ryska ateismen och marxismens ateism. Den gäller mera än nyanser. Man skulle vilja säga: den gäller grundkynnet.

Skillnaden ligger då enligt Berdjaevs omdöme djupast i följande: »Den för-revolutionära nihilismen är uppfylld av längtan efter den sociala rättfärdigheten och av självuppoffringens patos. Här förhärskar ett starkt drag av medlidande och böjelsen för en egendomlig asketism; hos Marx däremot överväger maktens och det organiserade samfundets motiv.»

Så uppdragas med fast hand profflinjerna hos den ryska

ateismens båda ansikten — bildande i viss mening dess *Janus bifrons!* Samtidigt ställes man i själva verket inför ett folkpsykologiskt och tidspsykologiskt grundproblem, av Berdjaev formulerat så:

»Varför har den ryska själen, den medlidsamma, människoälskande och sanningssökande ryska själen, upptagit Karl Marx' lära, vilken efter allt att döma var henne så främmande?»

På denna andliga fixeringsbild har många ögonpar stirrat, utom och inom Ryssland. För att lösa den, hänvisar oss Berdjaev bl. a. till världskriget, i vars hårda skola denna andliga förvandling försiggått. Han fastslår sålunda: »Lidandets och vanmaktens ateism förträngdes av en härsklystnadens, en maktens ateism. En själslig metamorfos fullbordades. Den ryska människans anlete fick ett nytt uttryck. Där uppstod liksom en ny antropologisk typ, vilken hade danats under kriget och vann överhand under revolutionen: nämligen den segerkrönte ateisten, *ateisten-organisatorn.*» Och han tillägger: »Så försiggick inom kommunismen ett urval av människor, grundskilda från de tidigare revolutionärerna. Belinski, Dobrolinbov, Tjernysjevski äro som genom en klyfta skilda från Lenin, Stalin och de av dem behärskade skarorna.» Ännu en gång och med ett uppbåd av nya bilder söker Berdjaev klargöra denna människoförvandling, denna plötsliga mutation i och genom proletariatets genombrott. Han konstaterar: »Efter revolutionens seger avlägger proletariatet som Messias det fördragsamma saktmodets skepnad och uppenbarar sig i triumfatorns gloria, såsom den förkroppsligade kraften och som världens organisator.» Ateisten har militariserats. Han har spänt patronbältet stramt om sin midja.

Från Wilhelm Peterson-Bergers Wagnerbok minnes man följande nietszscheanskt tillskurna sentens: »Att segra är svårt. Att ha va segrat är svårare.» Den svenske tonsättar-skribenten tänker då närmast på faran av, att hänförelsen mattas, att slentrianen vinner insteg och att segern omärkligt förspilles i den makliga vilan på lagrarna. Den risken förefinnes alltid. Men i segerruset lurar också en motsatt fara, och på den tager Nicolai Berdjaev sikte just med tanke på bolsjevismen. »Det gives en obestridlig psykologisk sanning: för människan är det lättare att bestå trångmålets prov än segerns.» Övermodet går endast alltför lätt hämndgirighetens ärenden. Vedergällningen slår över i sadism. Historien, och ej minst kyrkohistorien, betygar till övermått

satsens sanning. Från dess blad hämtar den ryske tänkaren också förtydligande exempel. Efter kristendomens seger utvecklade sig sålunda i sin tur de forna martyrernas trosbröder till fantasifulla och yrkesskickliga förföljare, och kättarbålen betecknade, etapp för etapp, ortodoxiens väg. Det är denna psykologiska utveckling, som upprepar sig i den ryska revolutionen. Ty: »nu, efter sin seger börja ateisterna å sin sida att kasta de troende kristna i fängelse och skjuta ner dem». Denna nya kristendomsförföljelse, i Hammarens och Skärans tecken, står varken i omfattning eller intensitet den romerska kejsartidens efter: »den skapar en ny orättfärdighet, utbreder det onda och medför omätliga lidanden». Och likväl framsprang den tidigare ateismen inom ryskt tankeliv, nihilisternas ateism, ur renare källsprång! Berdjaev förtröttas ej i att framhålla detta. Den föddes, försäkrar han oss, »i de rena, de asketiska och sanningsälskande själarna». Den var en det sociala ömsinnets, en det beredvilliga martyrsinnets ateism. »I segrarens situation undergår den emellertid en förvandling och blir amoralisk ej blott i teorien utan även i livet; den framkallar en högfloed hos de lägre instinkterna och skändar i sista hand den rättrådighet, i vars namn den har förnekat Gud.»

Härmed, kan man säga, är det avgörande kulturfilosofiska temat anslaget. Ty liksom det finnes högre och lägre, ja skrämmande låga former av gudstro, alltefter den etiska beskaffenheten av den gudom, vartill man bekänner sig (till Guden-despoten, Guden-häm-naren, Guden-belönaren, Guden-förbarmaren, Guden-förebilden o. s. v.), så gives det också högre och lägre former av ateism — och synnerligen högtstående, ideella sådana —, allt efter arten av de motiv, varpå denna gudsförnekelse grundar sig, och av de mål, den verkar för. Det gives sålunda först och främst rena vulgär-former; en magens och könslivets ateism, i släkt med La Mettries och libertinernas, eller en maklighetens och det godmodiga sorglös-hetens ateism av det slag, som Cibo i »Anthony Adverse» förkun-nar för sin unge myndling (i kapitlet »En anständig däggdjurs-filosofi»). Bredvid dem förekomma andra, skarpare former; en hatets och hätskhetens ateism hör alls ej till sällsyntheterna. Men det gives också, frestas man säga, en ateism efter Guds sinne; en sådan, som i rättfärdighetskänslans, sanningskravets och den rena idealitetens namn sopar bort ortodoxiens mer eller mindre antropopatiskt färgade gudsföreställningar och i kraft av en ren idétjänst, en frivillig hängivelse åt överpersonliga, osjäl-

viska värden syftar mot högre mål än de guldsirade poperna och de scharlakansröda kardinalerna mäkta skönja.

För värdet av sådana mera sublimerade former av gudsförnekelse är den religiöse tänkaren Nicolai Berdjaev ingalunda blind. Tvärtom är det sådana ädelformer av ateism, som han menar sig finna hos några av de tidigare ryska nihilisterna, hos en Pisarev, en Bakunin och deras vederlikar, och som han nu i sin kulturpolemik håller upp mot den idéförgättna, maktberusade ateism, den ryska kommunismen av i dag företräder. I hans ögon är denna senare i själva verket ben av ortodoxiens hårdaste ben. Trots att den i yttre måtto stjalpt ner den grekisk-romerska kyrkans altare och bränt dess helgonbilder och ikoner till kol, har den ej tövat att upprepa nya altaren och skapa nya helgon. Den har, meddelar oss Berdjaev, »utarbetat en ortodox teologi och en kult, t. ex. Leninkulten, liksom den utbildat en egen symbolik; likaså har den infört egna helgdagar, det röda dopet och den röda begravningen. Kommunismen besitter en allmänt gällande dogmatik och en katekes; den avslöjar heresierna och fördömer kättarna.» Allt detta är »ortodoxi» så god som någon. Det är mer än så: det är »ateistisk idolatri», ateistisk avgudadyrkan!

Detta de ryska kommunisternas intill fanatism gränsande fritänkar-fromleri — ty med så motsägande begrepp måste man i detta ämne röra sig — röjes ytterligare i deras hållning gentemot andra, mindre borststyva kristendomsmotståndare inom och utom Sovjetunionen. En *Atheismus ridens*, en smilets ateism, som själv fjärran från de vedertagna religiösa föreställningarna med ett stillsamt, överseende löje ser ned på den kristna trons utövare — en Anatole France's kyligt spefulla ateism — skulle i våra dagars Ryssland ej stå väl till boks. Enligt § 13 i det kommunistiska partiets konstitution är nämligen varje kommunist förständigad att bekänna sig till ateismen och att taga verksam del i den antireligiösa propagandan. Han bör i dess tjänst flinkt bruka tungan och helst även händerna. Därför missaktas också Plechanov, den ryska socialdemokratiens grundare. Plechanovs inställning till kristendomen förekommer de bokstavstroende leninisterna alltför godmodig och lättvindig. I deras spegel framstår han följaktligen såsom »Aufklärer» och *borgelig* fritänkare. Framför allt hyllar han den i deras ögon falska och mäklande uppfattningen, att med stigande upplysning religionen helt enkelt skall *själv dö*. Men för den proletära aktionens män gäller det

att här driva på och avsevärt förkorta denna onödiga och tidsödande dödskamp. I räfsten med den först så betrodde marxistiske hegelianen Deborin och dennes anhängare klagades likaledes över deras stötande kallsinnighet inför denna ålagda propaganda. Ja, även en Kunows åskådningssätt befunnos vara för tama. Hans bok »Religionens och gudstrons uppkomst», först utgiven på ryska språket av sovjetryska statsförlaget »Cosisdät», har senare drabbats av förbud. Till och med ett arbete som Kautskys »Ursprung des Christentums», en tid använt som plogbill inom den antireligiösa propagandan, har senare enligt Berdjaev »uppsatts på index» — bl. a. därför att Kautsky varit nog huvudlös att framställa urkristendomen som resultatet av en proletär rörelse inom det romerska kejsarväldet och tillika erkänt den tidiga kristendomens kommunistiska karaktär. Detta var ju helt enkelt att blamera både kommunismen och dess bärare, det internationella proletariatet! Ty kommunism och kristendom få nu en gång icke hava något gemensamt. Än mera: »Ingenting är mera förhatligt för leninisterna än försöken att försona kristendomen med kommunism och socialism. De hysa rädsla för, att Kyrkan vore redo att erkänna kommunismen för att bemäktiga sig arbetarsjälarna.» Bort, alltså, även med Kautsky och fram med den pansrade näven i kampen mot kyrkopåvarna — både de med och de utan satan! Ty så fordrar den »dialektiska dynamik», som enligt den leninistiska marxismens grundläror innebor i materiens eget sköte.

Det djupaste skälet till denna skallgång mot kristendomen är också det, att den kristna religionen betraktas som ett hinder för denna världsdynamik. Den indryper ett andligt narcoticum i själarne och förlamar deras handlingskraft. Den lär de troende att ödmjukt böja sig under lidandet och förvänta förbättringen av sina levnadsvillkor från den gudomliga nåden och från underverken i stället för att resa sig mot förtrycket och omdanande ingripa i händelsernas gång. Den tillhåller bönderna att under tider av torra anropa himlen om regn i stället för att rationellt förbättra jordbruksmetoderna och införa traktorer i plöjningsarbetet. Evangeliet blir på detta sätt en fiende till tekniken och den sociala förnyelsen. Det är en käpp stucken i dialektikens hjul och måste därför bort. Ateismen måste bli en *Atheismus militans*.

*

I jämförelse med detta den ryska ateismens senaste ansikte, efter marxistiska anvisningar skulpterat fram hos det släkte, som blodsölat framgick ur världskrigets skyttegravar och revolutionens barrikadstrider, framstå dess tidigare anletsdrag som de mänskligare och renare. De bilda ovedersägligen Janushuvudets skönare hälft — den, som bort över det närvarandes vedervärdigheter och förbländelser oavvänt blickar ut mot en synrand, där rättfärdighetskrav och socialt ömsinne skymta som solbegjutna fjärran fjälltoppar.

Att Nicolai Berdjaev, sin flammande gudstro och kristet-eskatologiska världsåskådning till trots, kunnat se och erkänna det relativa värdet av denna nihilismens ateism, är ägnat att inge förtroende för hans synskärpa och rättsinnighet som kulturpolemiker. I varje fall är det ett utomordentligt sällsynt fall i den litteratur, som från kristna synpunkter sätter sig till doms över världshändelserna.